
УДК 82-5:808.51:2-557.5“16”

Ольга Циганок
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРО УКРАЇНСЬКУ ТЕОРІЮ ПОХОРОННОЇ ПРОМОВИ XVII ст.

Теорія похоронної промови, викладена в українських риториках XVII ст., розглядає такі основні питання: класифікація, структура, стиль, приклади-взірці, допоміжний матеріал. Основною класифікацією похоронних промов у давніх українських риториках була класифікація за ознакою, умовно названою функціональною. За нею похоронні промови ділили на дві групи: втішні від імені гостей та подячні за висловлене співчуття від імені приймаючої сторони.

Ключові слова: теорія, похоронна промова, риторика.

Teoria mowy pogrzebowej, opisana w retorykach ukraińskich z XVII wieku, omawia następujące kluczowe zagadnienia: klasyfikacja, struktura, styl, wzory, akcesoria. Klasyfikacją główną mów pogrzebowych w dawnych retorykach ukraińskich była klasyfikacja na podstawie kryterium funkcjonalnego. Według niego mowy pogrzebowe podzielono na dwie grupy: pocieszające w imieniu gości i dziękujące za złożone kondolencje w imieniu strony przyjmującej.

Słowa kluczowe: teoria, mowy pogrzebowe, retoryka.

The described in the Ukrainian rhetoric of the 17th century funeral speech's theory considers following key issues: classification, structure, style, examples, accessories. The main classification of funeral speeches in ancient Ukrainian rhetoric was made on the basis of so-called functional criterion. According to it, funeral speeches were divided into two groups: consolation speeches on behalf of guests and thanksgiving speeches for the expressed condolences on behalf of the host.

Keywords: theory, funeral speech, rhetoric.

«Orationes funebres» (похоронні промови) були поширеним жанровим різновидом українського письменства XVII ст. Особливості їхнього творення студенти вивчали у курсі риторики. Завданням цієї публікації є реконструкція теорії похоронної промови на основі аналізу висловлювань про неї та взірців, які подаються у риториках Києво-Могилянської академії XVII ст. До уваги бралися також деякі курси невстановленого походження, які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), датовані дослідниками XVII століттям і віднесені, почасти умовно, до українських.

Похоронні промови розглядалися серед питань прикладної, «практичної» риторики як різновид урочистого виду красномовства («Subsidium rhetoricum...» («Підручник риторики», 1692 р.) Прокопія Калачинського [16], «Supplementum...» («Поповнення», XVII ст.) [17]). Особливості похоронних промов аналізувалися в розділі, де подаються вказівки щодо «dispositio» (розташування матеріалу). Це «Penarium Tullianae eloquentiae» («Комора Туллієвого красномовства») Іоасафа Кроковського, 1683 р. [10]. Найчастіше у риториках похоронним промовам присвячувався окремий розділ, що називається «De oratione (-ibus) funebri (-ibus)» («Про похоронну (-і) промову (-и)») чи подібним чином («Janua oratoriae facultatis» («Двері ораторського уміння»), 1677 р.) [9], «Rhetor Roxolanus» («Український ритор», 1689 р.) [19], «Tulliana arbor» («Тулліанське дерево», кінець XVII ст.) [18], «Sacra» («Таїнство», XVII ст.) [14]).

В анонімній риториці без заголовка (XVII ст.) похоронні промови розглядаються в окремії, хоч і відносно невеликій частині, яка називається «Occidens sive vesper diei rhetorico-politici» («Захід, або вечір дня риторико-політичного») [1, арк. 433–447]. У цій частині, якою завершується курс риторики, чотири розділи: «Факел 1-й похоронний. Показує необхідне для втішної промови. Факел 2-й похоронний. Показує деякі творчі пориви для похоронної промови у вузькому значенні цього слова. Факел 3-й похоронний. Показує аргументи подячної промови у відповідь на втішну. Факел похоронний останній. Про епітафії» [1]. У деяких курсах XVII ст. похоронні промови не виділяються в окремії розділ, а розглядаються разом чи то з епітафіями («Penarium Tullianae eloquentiae» («Комора Туллієвого красномовства», 1683 р.) Іоасафа Кроковського, [10]), чи поміж іншими видами промов («Subsidium rhetoricum» («Підручник риторики», 1692 р.) Прокопія Калачинського [16], «Concha» («Раковина» 1698 р.) Інокентія Поплавського ([8], «Classis Tulliana» («Туллієвий корабель», 1699 р. [7]). Інколи окремими розділами виділені практичні заняття зі складення похоронних промов («Janua oratoriae facultatis» («Двері ораторського вміння», 1677 р. [9]).

Якщо в якійсь риториці похоронні промови не фігурують у назві розділу, це ще не означає, що про цей різновид красномовства там не йдеться. Наприклад, у риториці «Promptuarium» («Комора, 1691 р.) є параграф «De orationibus funebribus» («Про фунеральні промови»), у якому на десяти (!) аркушах розглядається цей жанровий різновид [12, арк. 497–506]. Промова «на погреб» нерідко аналізувалася останньою з усіх видів промов, бо пов'язана з кінцем людського життя. Як вказує автор риторики «Classis» («Корабель», 1699 р.), через те, що смерть — межа і кінець усіх смертних, тому він вирішив закінчити своє риторичне вчення похоронною темою [7, арк. 187].

Основною класифікацією похоронних промов в українських риториках була класифікація за, так би мовити, функціональною ознакою. Розрізняли два види похоронних промов: одну (втішну) виголошували гості, іншу (подячну) — приймаюча сторона. Можливо, це була тенденція, спільна для письменства усієї Речі Посполитої, бо у XVII ст. «латинська» вітка давнього українського письменства розвивалася в тісному зв'язку, почасти в єдиному культурному просторі зі старопольською літературою. Дослідження джерел української теорії похоронної промови залишається поза рамками цієї публікації, однак контактено-генетичні зв'язки очевидні. У риториці «Quaedam institutiones» («Деякі настанови», 1671 р.), яка є виписками із відомого курсу польського отця-єзуїта Міхала Радава «Orator extemporaneus» («Імпровізований оратор», 1661 р.), вказується на існування двох видів похоронних промов: у одних гості звертаються до друзів померлого, в інших — друзі звертаються до гостей [13, арк. 94]. На подібне формулювання натрапляємо у ще одній риториці із київської книгозбірні — «Statua Memnonis» («Статуя Мемнона», 1680 р.): «Oratio funebris est oratio dici solita in funere idque vel ab hospite vel ab invitante» («Похоронна промова — це промова, яку прийнято виголошувати на похороні або гостем, або тим, хто запрошує») [15, арк. 303 зв.]. Анонімна риторика без заголовка (XVII ст.) стверджує: «Funebres orationes duplices sunt, aliae consolatoriae, quae ab amicis vel officialibus Regni aut distinctus dicuntur ad personas lugentes defunctum, aliae sunt gratiarum actoriae...» («Похоронні промови бувають двох видів, одні втішні, що виголошуються друзями або посадовими особами королівства чи округу, до усіх, які оплакують померлого, інші подячні...») [1, арк. 433]. Як вказує інша тогочасна анонімна риторика нез'ясованого походження, існування двох видів похоронних промов було тогочасною польською літературною

практикою: «Apud Polonos duo sunt in usu genera orationis funebris» («У поляків використовуються два види похоронної промови») [2, арк. 268]. У вказаному курсі ці промови отримали назви «oratio consolatoria funebris» (втішна похоронна промова) і «gratiarum actoria» (подячна) [2, арк. 268]. Трактат «Rhetor» («Ритор», 1689 р.) називає похоронні промови з боку гостей «втішними і співчутливими» (consolantes et condolentes), а другий вид похоронних промов — подячними [19, арк. 167]. Таким чином, у зазначених вище трактатах бачимо класифікацію за функціональною ознакою — поділ на два види.

Щоправда, існували й дещо відмінні погляди. У «Subsidium rhetoricum» («Підручник риторики», 1692 р.) Прокопій Калачинський пише про похоронні промови, промови у відповідь та надгробне слово [16]. Деякі автори риторик розрізняють похоронну промову у широкому і вузькому значеннях цього слова. Анонімна риторика XVII ст. пише про похоронну промову «in particulari» (зокрема), під якою розуміє втішну промову [1, арк. 439 зв.]. Автор риторики «Classis» («Корабель», 1699 р.) називає параграф «De oratione funebri et responsoria ad eandem» («Про похоронну промову і промову у відповідь на неї») [7, арк. 187]. Таким чином, у цьому курсі красномовства похоронною вважається тільки промова, яку виголошували гості.

Завуальовано у висловлюваннях про похоронні промови XVII ст., а особливо — у вірцях цього жанрового різновиду простежується класифікація, яка бере до уваги соціально-демографічні характеристики. У київській риторичній «Janua» («Двері», 1677 р.) в окремих параграфах натрапляємо на рекомендації, як потрібно висловлюватися на похороні знаті (славити давній рід і герб, освічених дітей), на похороні полководця чи видатної особи, як потрібно хвалити воїнів та героїв, юнака, молоду дівчину, вдову чи вдівця, заслужену особу, дитину тощо [9, арк. 225–240]. У деяких із цих параграфів наводяться лише вірці таких промов, без жодних коментарів: генетична функція прикладів у цьому випадку особливо помітна. Таким чином, промови ділили на різновиди залежно від статусу чи віку померлого. У одній із анонімних риторик кінця XVII ст. натрапляємо на елементи класифікації за статусом того, хто виголошує втішну промову: читаємо про аргументи втішної промови «nomine Ser[enissimi] Regis» («від імені найяснішого короля»), «nomine alicuius magnati» («від імені якогось магната») тощо [1, 439 зв.–441 зв.]. Тут бачимо поділ похоронної промови на різновиди залежно від статусу промовця.

Складається враження, що класифікації похоронних промов XVII ст. за статусом чи віком були підкласифікаціями поділу за функціональною ознакою, хоча тут потрібні подальші дослідження на ширшому текстовому матеріалі. Анонімна риторика XVII ст., аналізуючи аргументи подячної промови, рекомендує дотримуватися становості: «Solet gratiarum actio institui ad omnes status, a quibus consolatio praecepta est, servato ordine dignitatis et officii consolantium. Ita ut primo gratiae aguntur regi, deinde episcopo, deinde palatino etc.» («Потрібно дякувати зазвичай усім станам, які втішали, зі збереженням порядку звань і посад тих, які втішають. Спочатку дякувати королеві, потім єпископу, потім палатину (каштеляну) тощо») [1, арк. 442 зв.]. Пригадаймо, що услід за Якобом Понтаном деякі українські поетики вчили писати епітафії по-різному залежно від того, кому вони присвячені: правителю, полководцю, воїнові, молодій людині тощо [4, с. 41–42]. Таким чином, бачимо спільне у теорії похоронної промови XVII ст. й у теорії давньої української епітафії.

В українських риториках XVII ст. багато уваги приділялося структурі похоронної промови. Уже в найдавніших зі збережених українських риторик, де розглядається похоронна тема, виділяються такі основні частини похоронних промов: «*comploratio*» (оплакування), «*laus defuncti*» (похвала померлому), «*consolatio*» (утішання). На цей «кістяк» похоронної промови натрапляємо в курсах «*Statua Memnonis*» («Статуя Мемнона», 1680 р.) [15, арк. 303 зв.], «*Orator*» («Оратор», 1686 р.) [11, арк. 236 зв.], «*Promptuarium*» («Комора», 1691 р.), [12, арк. 503]; «*Subsidium*» («Допомога», 1692 р.) [16, арк. 332]. У трактаті «*Janua*» («Двері», 1677 р.) наголошено на необхідності розпочати промову із таких топосів, як «жорстокість смерті», «короткочасність життя». Треба висловити біль щодо смерті померлого, потім перерахувати його достоїнства (хоробрість, справедливість, милосердя, мудрість тощо), навести якісь відомі діяння та заслуги. Після того слід утішити близьких, закінчивши якимись вишуканими міркуваннями, наприклад, латинськими крилатими висловами [9, арк. 217 зв.]. Фактично викладена структура класичної епіцедії — похоронного твору відносно великого об'єму, про який писали давні українські поетики [4, с. 99–106]. У риторичі «*Concha*» («Мушля», 1698 р.), окрім трьох згаданих вище частин похоронної промови, додається вступне міркування про смерть, мінливість фортуни чи людське горе. Завершити можна прощанням від імені померлого, прощанням друзів із гостями чи вводиться сам померлий, який прощається і просить довшого і щасливішого життя для тих, які залишаються [8, арк. 176 зв.]. Автор риторичі «*Classis*» («Корабель», 1699 р.) виділяє як окремих, четвертий момент похоронної промови «*vota*» (молитовні прохання), щоб трапилася веселіша нагода для оратора висловити свої почуття. Може також додаватися прощання від імені померлого [7, арк. 188].

Риторика «*Statua Memnonis*» («Статуя Мемнона», 1680 р.) виділяє такі три частини похоронних промов у відповідь: «*exprimendo dolorem*» (вираження болю), «*gratias agendo*» (подяка гостям за участь у похороні), «*invitando hospites ad convivium funebre*» (запрошення присутніх на похоронний обід) [15, арк. 304]. У риторичі «*Promptuarium*» («Комора», 1691 р.) додається похвала і йдеться вже про чотири частини похоронних промов у відповідь: сум і скорбота близьких із приводу смерті близького чи кривого, похвала померлому, подяка, запрошення на похоронний обід [12, арк. 503]. Автор риторичі «*Classis*» («Корабель», 1699 р.) рекомендує, пишучи промову у відповідь, або дякувати гостям, або у промові приймаючої сторони зберегти структуру похоронної промови, яку виголошують гості [7, арк. 188].

Прокопій Калачинський у риториках «*Promptuarium*» («Комора», 1691 р.) та «*Subsidium*» («Допомога», 1692 р.) пише про структуру похоронної промови з огляду не на зміст, а на форму. Виділяються такі частини: «*exordium*» (вступ), «*confirmatio sive narratio*» (обґрунтування, або розповідь), «*epilogus sive conclusio*» (епілог, або кінцівка) [12, арк. 503–503 зв.; 16, арк. 332–332 зв.]. Розпочати промову можна по-різному: або розмірковувати про неминучість смерті, або хвалити друзів за вірність. Можна також розпочати риторичними фігурами — вигуком, сумнівом тощо. Обґрунтування буде містити похвали померлому, виходячи як із його власних заслуг, так і заслуг предків щодо батьківщини, церкви тощо. У епілозі подаються подяки гостям за виявлену померлому останню шану тощо. Можлива також апострофа до спадкоємців. Вказується на джерело: «*hanc doctrinam ex oratori politico*» (це вчення із політичного оратора) [12, арк. 503–503 зв.; 16, арк. 332–332 зв.]. Очевидно, джерелом був один із єзуїтських трактатів, тут потрібне спеціальне дослідження.

Способи та засоби творення похоронної промови різноманітні. Як зазначає київський курс «Janua» («Двері», 1677 р.), доречний силогізм, навіть кілька, особливо, якщо один відноситься до висловлення болю, інший — до втішання (наводиться приклад) [9, арк. 218 зв.]. Риторика «Classis» («Корабель», 1699 р.) рекомендує, щоб у антецедентах були герби та посади, а в логічних висновках — смерть померлого [7, арк. 188]. Анонімна риторика XVII ст. рекомендує писати втішну промову також через силогізм (виділяє більший та менший засновки) або через період (протазис та аподосис) [1, арк. 433–433 зв.]. Риторика «Janua» («Двері», 1677 р.) вказує, що жарти у похоронній промові вживати не варто, натомість доречні такі «серйозні» риторичні фігури, як питання, вигук тощо, які відносяться до вираження скорботи [9, арк. 219 зв.]. Цей трактат також радить, як для прикраси похоронної промови використати латинські крилаті вислови [9, арк. 222 зв.–223 зв.], апофегми (про Теофраста, Анаксагора тощо), символи [9, арк. 229 зв.–240 зв.], помістити у першій частині похоронної промови ліричний відступ про непостійність людського життя [9, арк. 219]. Як зазначає трактат «Rhetor» («Ритор», 1689 р.), у похоронній промові доречні різноманітні способи ампліфікації (синонімія, спільні місця, через протилежне, через обставини). Варто додати також алегорію, прозопопею, вигуки, здивування, а особливо те, що має відношення до почуття болю [19, арк. 166 зв.]. Автор риторики «Classis» («Корабель», 1699 р.) пише про можливість вживання у похоронній промові характерних рис часу, осіб, гербів, доречні уподібнення, порівняння, скарги [7, арк. 188]. Риторика «Orator» («Оратор», 1686 р.) згадує про написання похоронної промови через топос [11, арк. 236 зв.]. Анонімна риторика XVII ст. багато уваги приділяє аргументам похоронної промови (необхідність померти, померлий не помер тощо [1, арк. 433–439]).

Трактат «Ритор» («Rhetor», 1689 р.) подає три способи написання похоронної промови. У першому способі слід звинуватити смерть, прогнати скорботу від родичів, утішити посмертною славою. Пишучи таку промову другим способом, треба возвеличити померлого, додати втішання, закінчити апострофою до родичів чи присутніх. При потребі і в першому, і в другому способі можливе останнє «прощавай». Третій спосіб стосується насамперед похорону відомих осіб: промова пишеться через алюзію до гербу або чеснот померлого [19, арк. 166 зв.–167].

Найбільш ранне у київських риториках міркування про стиль похоронної промови (у трактаті «Janua» («Двері», 1677 р.)) прокладає місток від неї до елогії: «Stylus orationis ... magis incisus quam fluidus» («Стиль промови ... більше розсічений ніж текучий») [9, арк. 219 зв.]. Автор курсу «Rhetor» («Оратор», 1689 р.) радить писати похоронні промови стилем зрілим, ясним, сповненим почуття [19, арк. 167]. У цьому трактаті уперше в українських риториках натрапляємо на рекомендації щодо розмірів похоронної промови. Вони залежать від обставин: якщо гостей чи друзів багато, промови пишуться коротші, якщо мало — довші [19, арк. 167].

У київських риториках нерідко подавався також ілюстративний матеріал, який найчастіше називається «praxes» (вправи, застосування теорії на практиці). У київській риторичній «Janua» («Двері», 1677 р.) є окремий розділ — вправи-взірці похоронної промови (praxis in hac materia): на похороні юнака, когось знатного, якогось шляхетного батька сім'ї, якоїсь знатної заміжньої жінки, молоді дівчини, вдови чи вдівця, заслуженої особи [9, арк. 233–246]. У курсі «Penarium» («Комора», 1683 р.) наводиться «Praxis consolatoria, in qua consolatur amicus amicum, ne nimium tristetur ex obitu filii» («Утішна вправа, у якій друг утішає друга, щоб не надто сумував із приводу

загибелі сина») [10, арк. 191 зв.]. Таким чином, найчастіше в основу похоронних промов — «*praxes*» — покладено саме соціально-демографічну характеристику померлого. Значно рідше автор промови-зразка відштовхується від якоїсь із характеристик померлого. Наприклад, риторика «*Classis*» («Корабель», 1699 р.) подає як взірець для наслідування промову на похороні когось, хто замість герба має меч (*pro stemmate habet gladium*) [7, арк. 189].

Подекуди приклади похоронних промов допомагають уточнити датування риторики. Курс «*Supplementorum*» («Доповнень») Володимир Литвинов датує XVII століттям [3, с. 40]. Однак автор трактату рекомендує наслідувати промови «*praesulis nostri illustrissimi*» (найяснішого нашого єпископа; йдеться про Феофана Прокоповича), створені на смерть Петра Першого, а також промову, виголошену на похороні Катерини [17, арк. 147 зв.]. Оскільки Петро Перший помер 1725 року, а Катерина Перша — 1727 року, курс «*Supplementorum*» («Доповнень») не може бути датований XVII століттям, а написаний після 1727 р.

У описі курсів риторики Києво-Могилянської академії, здійсненому В.Д. Литвиновим, під № 4 подається анонімний трактат [*Arbor Tulliana*] (Тулліанське дерево) (1685/86 навч. р.) [3, с. 15–16], під № 25 йдеться про анонімний курс [*Tulliana arbor*] (Тулліанське дерево, кінець XVII ст.) [3, с. 35–36], а під № 41 описано риторику Іларіона Ярошевицького [*Arbor Tulliana...*] (Тулліанське дерево...) (1703/4 навч. р.) [3, с. 52–54]. Курс, який Володимир Литвинов датує 1685–1686 навчальним роком, складається з двох частин: поетики і риторики [5]. Однак теорія красномовства у цьому курсі збігається з другою частиною київської риторики 1703/4 навч. р. Іларіона Ярошевицького [6]. Оскільки там є похоронні промови-взірці, писані з приводу смерті Івана Обидовського (1701), то курс створено після 1701 р., тому він не може братися до уваги у цій публікації, бо не належить до XVII ст. Складніша ситуація із трактатом, описаним Володимиром Литвиновим під № 25 [18]. Фрагменти цієї риторики збігаються із курсом Іларіона Ярошевицького, описаним під № 41 [6]. Потрібні подальші дослідження, щоб встановити, чи трактат дійсно кінця XVII ст. і був претекстом для риторики 1703/4 навч. р., чи навпаки, маємо справу з пізнішим підручником, написаним під впливом Іларіона Ярошевицького.

У деяких українських курсах риторики теорія похоронної промови закінчується допоміжним матеріалом, який рекомендується використати при складанні промови. На латинські крилаті вислови — сентенції — уперше на українському літературному ґрунті натрапляємо у риториці «*Orator*» («Оратор», 1686 р.). Наприклад: «*Mors nihil est, quam animae et corporis dissolutio*» («Смерть — ніщо інше, як розділення душі й тіла»); «*Nil mortalibus vel morte certius vel incertius hora mortis*» («Для смертних як немає нічого більш певного за смерть, так і нічого більш непевного за час смерті») [11, арк. 239]. На крилаті вислови польською мовою натрапляємо у риториці «*Rhetor*» («Ритор», 1689 р.) [19, арк. 165 зв.–166]. Тут також читаємо апофегми про смерть, героями яких є як відомі постаті античності, так і святий Амвросій. Наприклад, натрапляємо на таку апофегму: «*Aristoteles philosophus interrogatus quantum deceret vivere, respondit: donec liceret mori*» (Філософ Аристотель, коли його запитали, скільки годиться жити, відповів: «Доки не можна буде померти») [19, арк. 161 зв.]. Як допоміжний матеріал при складанні похоронних промов з'являються «похоронна ученість» [19, арк. 162 зв.], символи на цю тему [19, арк. 163 зв.] та порівняння [19, арк. 166]. У риториці «*Concha*» («Мушля», 1698 р.) допоміжний матеріал називається «*apparatus*» (оснащення, прикраси), до нього вхо-

дять крилаті вислови, докази вченості та символи [8, арк. 177 зв.–178 зв.]. Курс «Classis» («Корабель», 1699 р.) зупиняється також на цих трьох групах [7]. Анонімна риторика XVII ст. декларує свій намір подати сентенції на похоронну тему, однак натрапляємо лише на докази вченості [1, арк. 433–434 зв.].

Автор риторики «Janua» («Двері», 1677 р.) вважав, що при складанні промови ораторові придасться також інформація про різні похоронні звичаї та обряди. Розповідається про звичаї спартанців, єгиптян, ефіопів, галатів, римлян. Наприклад, оздоблювати могили квітами прийнято у багатьох народів. Марк Аврелій мав звичку прикрашати квітами і гірляндами могили своїх наставників [9, арк. 216 зв.]. Поступово, з посиланням на польського хроніста Мартина Кромера, автор переходить до часів і країв ближчих: «Romani mensibus decem, Lacaedaemonii undecem defunctos deplorabant... Sicut ut Boleslaum Chrabry Polonia toto anno deploraverat, ut neque convivias, neque lusus neque pretiosas vestes a nobilitate civibusque adhiberent teste Cromero» («Римляни оплакували померлих десять місяців, спартанці — одинадцять... Польща оплакувала Болеслава Хороброго увесь рік, так що, як свідчить Кромер, знать і громадяни не влаштовували ані учт, ані розваг, не носили коштовний одяг») [9, арк. 216]. Анонімна риторика XVII ст. пише про різні види похорону у римлян: «funera publica» (громадський похорон), «funera indictiva» (оголошений похорон, тобто з оголошенням та церемонією), «funus tacitum» (неоголошений похорон), «acerba funera» (похорон молоді особи) [1, арк. 444].

У риториках «Promptuarium» («Комора», 1691 р.) та «Subsidium» («Допомога», 1692 р.) ілюстративний матеріал подається на початку «похоронного» розділу [12, арк. 497–500 зв.; 16, арк. 326–328]. Спочатку натрапляємо на сентенції — вислови класиків різних епох вперемішку (Сенека, Сарбевський, Овен, Горацій, Стацій, Вергілій, Плавт, Епітет, Святий Амвросій, Цицерон тощо). За ними йдуть символи на похоронну тему (наприклад, фенікс у полум'ї із заголовком «Perit ne pereat» («Гине, щоб не загинути») чи пальма із заголовком: «Est immortale» («Безсмертна»)). Серед доказів ученості подається історія про зустріч Діогена з Олександром Македонським. Філософ сказав великому завойовнику, що не може серед кісток відрізнити череп його батька від інших. Поміж апофегмами привертає увагу розповідь про фіванського царя Епамінонда, який вважав, що смерть для хоробрих чоловіків — гавань щастя та блаженні острови [12, арк. 497–500 зв.; 16, арк. 326–328].

Отже, теорія похоронної промови, викладена в українських риториках XVII ст., розглядає такі основні питання: класифікація, структура, стиль, приклади-взірці, допоміжний матеріал. Основною класифікацією похоронних промов у давніх українських риториках була класифікація за ознакою, умовно названою функціональною. За нею похоронні промови ділили на дві групи: втішні від імені гостей та подячні за висловлене співчуття від імені приймаючої сторони. Класифікація за соціально-демографічними характеристиками підпорядковувалася, очевидно, попередній. З огляду на зміст структура втішної промови найчастіше включала такі елементи: оплакування, похвала та втішання, а у структурі подячної промови виділялися вираження болю, подяка та запрошення на обід. Щодо форми, у похоронній промові виділяли вступ, основну частину (розповідь) та епілог. Шляхи та засоби творення похоронної промови різноманітні. Найчастіше використовують силогізм, риторичні фігури, спільні місця. Стиль — наближений до елогії, напружений та сповнений почуття. На допомогу ораторові подавалися промови-взірці, а також готові фрагменти, які він міг

використати у власних творах, — сентенції, апофегми, докази ученості, рідше — опис похоронних звичаїв та обрядів у різних народів. Промови-взірці подекуди дозволяють уточнити датування риторик.

У подальших дослідженнях варто з'ясувати спільне і своєрідне в українській теорії похоронної промови XVII ст. із європейським літературним контекстом, зокрема з поглядами на похоронну промову польських теоретиків літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Риторика без назви [XVII ст.]. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), шифр 300/П 97, арк. 330–446.
2. Риторика без назви [XVII ст.]. — ІР НБУВ, шифр 300/П 97, арк. 217–279.
3. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 11–151.
4. Циганок О. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII—XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок. — К.: Університет «Україна», 2011. — 176 с. (Студії з україністики; випуск X).
5. [Arbor Tulliana]. — ІР НБУВ, шифр 654/479 С, арк. 1–439.
6. Arbor Tulliana Jasinsciano de coelo illustrissimis gratiarum syderibus collustrata et inundata ad gemmeas Borysthenis undas [...] anno 1703 septembri 21. — ІР НБУВ, шифр ДС / П 243, арк. 2–319 зв.
7. Classis Tulliana Kijovo-Mohileano Borysthenis littore fabricata Attica suade supelectili seu praeseptis rhetoricis impleta [...] anno Domini 1699. — ІР НБУВ, шифр 503 П/ 1726, 243 арк.
8. Concha novas easque praesentis aevi genio accommodatas artis oratoriae gemmas continens ad litus Boristhenis nata ad exornandos ingeniorum vetrices Kijovo-Mohileanis Rhetoribus collata anno [...] 1698. — ІР НБУВ, шифр 667 / 457 С, 265 арк.
9. Janua oratoriae facultatis neoathletis in litteraria acie certantibus [...], 1677. — ІР НБУВ, шифр 332/п94, арк. 91–281.
10. Krokowski Iosaph. Penarium Tullianae eloquentiae ad usus politicos Roxolanae iuventuti in Collegio Kiiovo-Mohileano [...] 1683. — ІР НБУВ, шифр 653 / 444 С, 288 арк.
11. Orator e mente Tulliana ad ubique exacte dicendum instructos in collegio Kiiovo-Mohileano [(1687 — 1688)]. — ІР НБУВ, шифр 499/ п 1729, арк. 149–298.
12. Promptuarium artis oratoriae candidates eloquentiae in collegio Mohilaeanae oblatum anno 1691. — ІР НБУВ, шифр 620/494С, арк. 410–513.
13. Quaedam institutiones de arte oratoria excerptae ex rhetorica reverendi patris Radaw. ...1671. — ІР НБУВ, шифр ДС/П 233, арк. 72–119.
14. Sacra de orationibus magnis in festis sanctorum [...], XVII ст. — ІР НБУВ, шифр VIII 93М/233, арк. 1–180 зв.
15. Statua Memnonis [...] 1689. — ІР НБУВ, шифр 300/П 97, арк. 217–279.
16. Subsidium rhetoricum variis refertum notatis roxolano rhetori ad rostra Kiiovomohileana oblatum anno 1692. — ІР НБУВ, шифр 620/392 С, арк. 192–338.
17. Supplementorum in Ioannis Vossii contractae rhetorices praesepta [...]. — ІР НБУВ, шифр ДС/п 274, арк. 1–202.
18. [Tulliana arbor], кінець XVII ст. — ІР НБУВ, шифр 301 П/112, арк. 1–76.
19. Valavski Ioanicus. Rhetor Roxolanus ad mentem suae patriae eruditus nobili iuventuti in Collegio Kiioviensi [...] 1689. — ІР НБУВ, шифр 659/450 С, 180 арк.